

GU KÖKENLİ SÖZLER¹

“Firidun Ağasıoğlu CELİLOV”

Ahmet Turan TÜRK²

ÖZET

Azeri Türkçesinde “ses” kavramı ile ilişkili pek çok söz vardır. Bu sözlerin ne etimolojisi ne de eski bilgi yeni bilgi ilişkisinin ilk örneği konusunda tutarlı bir çalışma yapılmamıştır. Gerçi, “ses” kavramı ile ilgili bazı yansıma sözler incelenmiştir; fakat yansıma örneklerine girmeyen yüzlerce söz vardır ki, onlar da ses ile ilişkilidir. Bu sözler dilin tarihinde uzun bir oluşma devresi geçirmiş, pek çok anlam değişimlerine uğramış ve fonetik varyantlara dönüşmüştür. Bundan dolayı da modern Türkolojinin geleneksel öncüleri çok çeşitli değişimlere uğramış bu tür sözlerin ilk şekillerini veya ilk şekline yakın olan varyantını açıklamakta acizdir.

Bu yazıda “ses” anlamıyla ilişkili köklerin hepsinden değil, yalnız gu kökünden hareket etmek temel alınmış, diğer köklerden ise yardımcı bir araç olarak istifade edilmiştir. Örneğin, *bo kökünden olan bağırmağ, böyürmek şekilli sözlerdeki –ğır~ -yür ekleri ile gu kökünden olan çağır, cığır sözlerindeki –ğır ekinin aynı fonksiyonu taşıması, yani bütünleşmiş kökün yansıma sözleri oluştururken kullanılan –ğır eki olması dikkat çekicidir.

Anahtar Kelimeler: Gu Biçimbirimi, Türk Yazı Dilleri, Ses Kavramı

GU ORIGIN WORDS

ABSTRACT

There are lots of words about the “sound” concept in Azerbaijan Turkish. There is not any consistent study on neither etymology nor the first sample of old and new information relations of these words .Actually, some image words related to sound was examined; however, there are hundreds of words that are not related to

¹ Bu yazı Azer Halkı (Seçme Yazılar), Ağrıdağ Neşriyatı, Bakı, 2000, s. 225-237’de “Gu Köklü Sözler” adlı Azeri Türkçesi aslından Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

² Nevşehir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
ahmetturanurk@gmail.com

image words are linked to sound. These words underwent a long formation stage, exposed to semantic changes and turned into phonetic variants. Therefore, traditional pioneers of the modern Turcology are unable to clarify the initial formations or their variants close to these formations of these kinds of words that underwent various changes.

In this study, not the whole roots related to the “sound” concept but just the “gu” root has been based and other roots have been used as auxiliaries. For example, it is remarkable that –ğır~ -yür affixes in bağırmağ, böyürmek words from *bo root and –ğır affix in çağır, çığır words from gu root have the same function, namely it is the –ğır affix that is used while forming image words of integrated root.

Key Words: Gu Morpheme, Turkish Literary Languages, Sound Concept

Azeri Türkçesinin en eski kelimelerinden biri olan *gu* sözünün Sümer yazısında “kullanım” yaşı dört bin yıl olarak bilinse de, onun oluşma tarihi daha eskidir. Bu tarihi kelime kendi hayatını keşmekeşli yollarla yaşamış, bu dilden o dile, o dilden bu dile geçerek şekil değiştirmiş, fakat özünü korumayı bilmiştir. Bu keşmekeşli yollar onu nostratik dil dönemine kadar götürmüştür. Tarihin ayrı ayrı çağlarında Türk yazı dilleri ile ilişkide olmuş çeşitli yapılarıdaki dillerde *gu* biçimbiriminin izleri görülmektedir. Bundan dolayı, burada birkaç Türk yazı dili ile yakın diğer dil ailelerine dâhil dillerin materyalleri temelinde *gu* sözü tahlil edilecektir.

Ses sistemine ait bu kısa yazıda amacımız, oluşumunda *gu* biçimbirimi olan sözlerin anlam, yapı ve fonetik değişmelerini, bu değişmelerdeki morfonolojik tipleri ve bu biçimbirimin yayıldığı dil coğrafyasını takip etmektir. Morfonolojik tipler çeşitli yapıdaki dillerin malzemeleri üzerine kurulduğundan *gu* biçimbirimli sözlerin morfonolojik oluşumunu ve yeniden düzenlenmesini Azeri Türkçesinde izlemeye imkân verir. Bu ise kendi bünyesinde “ses” kavramı ile ilişkili sözlerin etimolojisine uluslar arası morfonolojik ölçütlerle sistemli bir şekilde yaklaşılmasına olanak sağlar.

Azeri Türkçesinde *gu* biçimbirimi ve onun alamorfları ile başlayan sözler çoktur. Bu sözlerin içerisinde “*gök*” (sema), “*od*” (ateş) ve “*ses*” kavramları ile ilişkili sözlerin morfonolojik uygunluk, tipolojik benzerlik ve çeşitli dillerdeki semantik değişimlerin paralellliği, şu sonuca götürür ki, bunlar *gu* kökünün türevleridir. Ünlü mitologumuz M. Seyidov dikkatli bir inceleme sonucunda bu kurallılığını hissetmiş ve Ermenice abidede (VII asır) geçen *Guar* “Yıldırım Tanrı’sı” sözünün Hun Tanrı’sı *Guer* olduğunu ortaya koymuştur. O, *gu* biçimbiriminin ses,

bağırtı, hiçkırkmaq, uğultu, gürültü, bağırtı, yüksek sesle okumak, şarkı okuyan, şarkı okumak, haber, dedikodu, işitme ve od, yanmaq anlamları ile ilişkili olarak şekillendiğini ortaya koymuştur (Seyidov, 1967:214). Yeri gelmişken, Azerbaycan Türklerinin mitolojik görüşlerinde, bizce, güneşe tapınmayı bildiren *godu* adına halk bilimcilerimizin dikkatlerini çekmek isterdik; çünkü *godu-godu* merasimleri ilişkili ifadelerdeki ateş ve sıcaklık kavramları buna olanak sağlar.

Meseleye tipoloji yönünden yaklaşıldığında bu biçimbirimin geniş bir şekillenme yolu geçirdiğini görmek mümkündür. Hatta bu morfemin *köy > od > ses* kavramları dolayısıyla değişmiş varyantlarının dâhilinde de geniş bir şekillenme bulunmaktadır. *Gu* kökünün “ses” nüanslarındaki anlam değişimleri oldukça eskiden başlamıştır. Bu morfemin *ses > gülüş > şadlıq* anlamlarında şekillenmesinin tamamlanmış şekli Sümer yazılarında belirmiştir. Bu şekillenmedeki sözlerin Sümer ve Türk dilindeki paralelliğini O. Süleymanov kesin olarak göstermiştir:

Sümer dilinde: *GU* “ses”, *gulşe* “sevinçli, şad, şen”, *geştuka* “işiten”.

Türk dilinde: *GU* “ses”, *gülüş* “sevinç, şenlik”, *eşitgan* “işiten”.

Nostratik dil çalışmalarının ünlü araştırmacısı V. M. İlliç-Svituç çeşitli dil ailelerine ait “ses” kavramı ile ilişkili birkaç benzerlik ortaya koymuştur (İlliç-Stivüç: 1968):

Ural:	Kule	“dinlemek”
Dravid	Kel	“dinlemek”
Hint-Avrupa	Kleu (h)	“dinlemek”
Kartvel	Gur	“kulak”
Akkad	Kalu	“çağırmaq, bağırmaq”
Sidoma	Kale	“ses”
Altay	Küre	“boyun”
Dravid	Kur	“boğaz, gırtlak”

Araştırmacının yeniden yapılandığı şekillerin *gu kökünden türediğini, bizce, incelediğimiz sözlerdeki yeniden yapılanmış kök biçimbirimler açıkça

belirtilmelidir. Azeri Türkçesinin diyalektlerinde, söz türetiminde *gu* biçimbirimi olan sözleri gözden geçirelim:

<i>guloşsa</i> (söz gezdiren)	<i>gudugudu/gudgudu</i> (dedikodu)
<i>gual</i> (şarkıcı)	<i>gadı-gadı</i> (konuşmak)
<i>gundur</i> (çokbilmiş)	<i>govğa</i>
<i>gadı</i> (çokbilmiş)	<i>gabarmax</i> (laf taşımak)
<i>goltaşsa</i> (kaltak)	<i>gomrey/gongrey</i> (zingirov)
<i>gazi</i> (lovğa)	<i>gumroz, xirniy</i> (çokbilmiş)
<i>gaj</i> (şive)	<i>kemleşmek</i> (razılaşmak)
<i>gundili</i> (delisov)	<i>kirimek</i>
<i>hoç-hoçu</i> (dedikoducu)	<i>gevez</i>
<i>hül</i> (beddua)	<i>geveze</i>
<i>guyraltmax</i> (uydurmak)	<i>xakışta</i> (toy şarkısı)

Azeri Türkçesinde bu biçimbirimle ilişkili başka sözler de bulunmaktadır: gıyhağıy, gışgırığ, giyye, galmagal, ganmag, ganacag, horyam, holavar, gondarmag, garğış, garğamag, küy, küyçü, küy-kelek, gülüş, gon, gonçu, kekov, gulag, gırtlag, car, carçı, cadu, cagırış, çalğı, çal-çağır, çerenlemek, çerençi, çerçi, çığırmag, cığal, cırtgoz, çuğul vb.

“*Gu deyende gulag tutulur*” deyiminde ve masalladaki “*ga deyende..., gu deyende...*” ifadelerinde de bu biçimbirim görülür. Azeri Türkçesinin ansiklopedik kaynağı olan “Dede Korkut” eserindeki *gu* biçimbirimi de “ses” kavramı ile ilişkilidir.

M. Ergin’in “*kov kovladı din dinledi*”, H. Araslı’nın ise “*gu gıldı, dek dinledi*” şeklinde okudukları adı geçen ifade, bizce, Dresten nüshasında “*guv guladı*”, Vatikan nüshasında ise “*gov govlayu/gu, diñ dinleyü*” şeklinde okunmalıdır. Adı geçen eserdeki [*söz edine*], *gov edine*, *ne gagırsan*, *gaginç gahar*, *gıvanmag*, *güvenmek* gibi ifadelerin de oluşumunda *gu* morfemi vardır.

Bazı araştırmacılar, M. Kaşgari'nin sözlüğü olan Divanü Lügati't-Türk'teki *yanqu* sözünü “yankılanma” anlamında kullanıldığına dikkat ederek *yeni-gu* (eko) gibi izah ediyorlar. Eğer bu değişim doğruysa, o zaman **yenkigu* şeklinin daha eski olması gerekmektedir. Bu söze ilişkin başka bir fikir de ileri sürülebilir. Sözün ilk biçimbirimi, Türk yazı dillerindeki *yan* (*gayıtmag*, *dönmek* fiilleri ile eş anlamlı) kelimesi de olabilir. Karşılaştırmak için Salar Türkçesindeki *yan-* “geri dönmek” ve *yanıt* “cevap” sözleri yeterlidir. Demek ki, *yanqu* sözünü “dönen ses, dönen gu” şeklinde de yeniden ifade etmek mümkündür.

Azeri Türkçesinde *gu* biçimbiriminin anlam değişmesi ve fonetik varyantlarının çokluğu Azerbaycan halkının etnogeneziindeki uruk ve boyların kökeni ve dilin genel oluşum kuralına uygunluğu ile ilişkilidir. Azerbaycan Türkleri, daha uruk (kabile) şeklinde yaşadıkları devirde onların dillerinde herhangi bir sözün çeşitli anlam farklılıkları ve fonetik varyantları şeklinde değişmesi için hem dil içi hem de dil dışı nedenleri olmuştur. Bu nedenleri bir taraftan iç oluşum hesabına aynı urukta kullanılan sözün alafon ve alamorflarının oluşmasına, diğer taraftan akraba dilli urukların kavuşmasına ve birleşmesine yormak mümkündür. Bundan dolayı da modern dilde *gu* biçimbirimin çeşitli anlam farklılıkları ve alamorfları bizi şaşırtmamalıdır.

Dilde çok çeşitli alamorfların mümkünlüğünü görmek için aynı kökten (**gu* kökünden) olması şüphe doğurmayan birkaç sözün kök biçimbirimine göz atalım. Bu amaçla Azeri Türkçesinde çok kullanılan *gulag*, *gırtlag* ve *geyirmek* sözlerini seçtik. Modern Türk yazı dillerinde *gulag* sözü böyle fonetik varyantlara sahiptir:

<i>gulag</i> (Azerbaycan Türkçesi)	<i>xalxa</i> (Çuvaş Türkçesi)
<i>gulak</i> (Türkmen Türkçesi)	<i>kulhak</i> (Saha Türkçesi)
<i>xulax</i> (Hakas Türkçesi)	<i>gulqag</i> (DTS)
<i>kuläk</i> (Özbek Türkçesi)	<i>gulqag</i> (DTS)
<i>kolak</i> (Tatar ve Başkurt Türkçesi)	<i>gulxag</i> (DTS)
<i>kulak</i> (Birkaç Türk yazı dili)	

Modern dil bakımından iki biçimbirime ayrılan bu sözlerin ilk ve son biçimbirimlerin alamorfları şöyledir:

1- gul ~ kul ~ kol ~ xul ~ xal

2- ag ~ ak ~ ok ~ ax ~ ğax ~ xa ~ gak ~ kak ~ xak

Özbek, Tatar ve Başkurt Türkçelerindeki o’laşmayı ve diğer Türk yazı dilleri için $g > k > h$ değişmesinin morfonolojik ölçütler dâhilinde olduğu göz önünde bulundurulduğunda; Azeri ve Türkmen Türkçesinin ilk biçimbirimin eski varyantını muhafaza ettiği anlaşılır. Bu varyantın Çuvaş Türkçesinde $gul > hal$ değişmesi ise Türk yazı dilleri ile Çuvaş Türkçesi arasındaki farkı gösterir. Yazılı kaynaklar, Saha Türkçesi ve kısmen Çuvaş Türkçesi bu sözün ikinci morfemini tam şekilde korumuştur: *-gak ~ -kak~ -hak~ -ğak~ -ha*.

Görüldüğü gibi, **gulag* sözünün Türk yazı dillerinde pek çok fonetik varyantları oluşmuştur. Burada $u>o$, $a>o$, $u>a$ ve $g>h$ değişmelerinin dışında, sadece g sesinin k , $ğ$, h , k ses değişimleri de olmuştur.

Bizi ilgilendiren biçimbirim (*gul*) iki bölümden ibarettir: *gu-l* biçimindeki *-l* yapım eki ve bu biçimbirimin (*gul-*) fiil olması ona eklenen fiilden isim yapım eki olan *-gag* ile de ispat edilir. Bu sözün birleşik fiil şeklinden oluşabilmesi ihtimali de gözden kaçmamalıdır. Örneğin, **gu al/ol > gul* değişmesi de mümkündür. Her iki halde de *gul* sözü fiildir. Kartveli kökenli dillerindeki *gur* (kulak) sözü de göstermektedir ki, açıkladığımız *gul-* sözü türemiş (*gu+l-*) bir sözdür.

Bu fiilin eş anlamlısı olan “*eşitmek* (işitmek)” sözü Türk yazı dillerinde daha çok kullanıldığından *gul-* fiilini kullanımdan düşürmüştür. Fakat Türk yazı dilleri ile ilişkide olmuş Moğol, Fin-Ugor ve diğer bazı dillerde *gul-* fiilinin izleri bugün de bulunmaktadır:

Moğolcada	<i>hulhu</i> “iç kulak”
Macarca	<i>halas</i> (işitme), <i>halloni</i> (işitmek), <i>hallomas</i> (haber)
Fince	<i>kulla</i> (işitmek), <i>kulkunihe</i> (işitme)
Hantıca	<i>kulenma</i> (işitmek), <i>xul</i> (işitmek)
Marice	<i>kol</i> (işitmek)
Mansıca	<i>xol</i> (işitmek)
Dravidce	<i>kel</i> (işitmek)

Bazen aynı kavramın çeşitli yapıdaki ve kaynaktaki dillerdeki ifade şeklini gözden geçirdiğimizde tipolojik benzerlik hakkında fikrimiz oluşmaktadır. Eğer bu benzerlik ayrı ayrı dil ailelerine dâhil olan diller arasında bir sistem teşkil ediyorsa, bu gerçek, genetik akrabalığa dayanmasa bile, en azından eski ilişkileri ortaya çıkarmaya olanak sağlamaktadır. Bu bakımdan, *gırtlag* ve onun eş anlamlısı *Adem alması* ilgi çekicidir. Her iki sözün de çeşitli yapılara ait dillerde kullanılması onların bu veya diğer dilde alıntı olduğunu gösterir. Alıntının yönünü bulmak için onların kökenini ortaya koymak gerekir.

Adem alması ifadesinin oluşma ve yayılma tarihi *gırtlag* sözüne nispeten çok yenidir. Bu, onun çeşitli dillere kalka yoluyla yayılmasından da anlaşılmaktadır.

<i>toffehemu adem</i> (Arapça)	<i>adem alması</i> (Azeri Türkçesi)
<i>adamsutka</i> (Macarca)	<i>adamovo yabloko</i> (Rusça)
<i>nomo d'adamo</i> (İtalyanca)	<i>yablko adamova</i> (Polyak)
<i>adamsanfel</i> (Almanca)	<i>adem elması</i> (Türkçe)
<i>nuez de Adan</i> (İspanyolca)	

Bu ifadenin kaynağı Bibliya-i İncil'deki bir efsane ile alakalıdır ve çeşitli dillere yayılma tarihi de esasen Hristiyanlığın yayıldığı devirleri kapsamaktadır. Bu efsaneye göre, güya Adem'in günah işleyip yediği elma boğazında kalmış ve o zamandan, kadınlardan farklı olarak, erkeklerin *gırtlağı* daha çıkıntılı bir şekil almıştır. Görüldüğü gibi, Azeri Türkçesinde bu söz bazı Azeri boyların Hristiyan olduğu çağda veya kalka yoluyla komşu kavimlerden birinin dilinden geçmiştir. Sonradan bu söz Azerbaycan Türklerinin dilinde ikinci bir sözün (*almacıg*) türemesine sebep olmuştur. Yüz kemiğinin kabarık yerini bildiren *almacıg* (*elmacıg*) sözü, anlam ilişkisini gösteren tutarlı bir gerçektir.

İncelediğimiz *gırtlag* sözü ise morfonolojik kuruluşuna göre daha karmaşıktır. Çeşitli dillerde kullanılan bu sözün ilk biçimbirimi *gu* ve -r, -l, b, t, -g yapım eklerinden ibarettir, sonra gelen ekler, bağlı biçimbirimler ise bu dillerin ilavesidir. Bizi burada bağlı biçimbirimler ilgilendirmedigi için yalnız asıl biçimbirim üzerine konuşacağız. Önce asıl biçimbirimdeki eklere göre (-r, -l, -b, -t, -g) bu sözün çeşitli şekillerini şu şekilde gruplandırmak mümkündür:

1. *gu-r

gırtlag (Azeri Türkçesi)

gırtlak (Türkiye Türkçesi)

gortan (Rus)

gargante (İspanyolca)

grıtan (Rus Diyalektleri)

gratan (Slavca)

Krtan (Polyak)

Karlanka (Çuvaş Türkçesi)

Hrtan (Çeh)

Zirtdek (Azeri Türkçesi)

Hrtan (Slovakça)

2. *gu-l-

golu (Farsça)

gelu (Farsça)

keel (Flemenkçe)

kehlkopf (Almanca)

4. *gu-t-

guttural (Almanca)

guttural (Portekizce)

xoçak (Ermenice)

3. *gu-b-

kapka (Tunguz-Mançurca)

kömekey (Karakalpak Türk.)

kavka (Tunguz-Mançurca)

haika (Tunguz-Mançurca)

haburga (Tunguz-Mançurca)

havka (Tunguz-Mançurca)

xabarga (Saha Türkçesi)

5. *gu-g-

kegirek (Karakalpak Türk.)

kegcir (Tuva Türkçesi)

gekan (Tunguz-Mançurca)

gegefo (Macarca)

*kokord (Ermenice)

kakroçik (Azeri Diy.)

gogar (Slovakça)

Görüldüğü gibi, sadece Azeri Türkçesi ve Tunguz-Mançu dillerinde ilk alamorfun 9 varyantı vardır. Verilen örneklerde **gu* kökünün dal şekilleri olan alamorflar şunlardır:

Bu alamorfların oluşmasında $g > k > x/h$ ünsüz değişimleri, $u > o > a$ ve $u > ı > i/e > ü$ ünlü değişimleri morfolojik ölçütler dâhilindedir.

Verilen sözlerde ilk biçimbirimin yeniden yapılanması gösteriyor ki, onların etimolojik tahlili *gu* biçimbirimi üzerine kurulmalıdır. Örneğin, 5. grupta verdiğimiz Ermenicedeki *kokord* sözüne dikkat etmek yeterlidir. Bu sözün ilk biçimbirimi *ko* < **gu*, geride kalan kısmı ise 1. grupta verdiğimiz *kor* < **gu-r* modelindedir. Yani bu söz *gu* asıl biçimbirimin tekrarıyla oluşmuştur.

Saha Türkçesindeki *xabarğa* < *ha barğa* (< *gu barğa*) göstermektedir ki, **gu-b-* şeklinde verdiğimiz sözlerin bir kısmında *b* yapım eki değil, *gu* asıl biçimbirimine eklenen sözün ilk ünsüzüdür. Fakat bu durumu diğer gruptaki sözlerde görmek mümkün değildir. Bundan dolayı Azeri Türkçesindeki *gırtlag* ve onun daha çok değişmiş *hirtdek* varyantını şu şekilde oluşturmak gerekir.

**gu-r-ıt-lag* > *gırtlag* > *hirtdek*

Burada kökten sonra gelen *-r-* ve *-ıt-* fiil yapım ekleri, *-lag* ise fiilden isim yapım ekidir.

Bu kökün Altay dil ailesinde ve Altay dil birliğindeki yaygınlığı ve Türk yazı dilleri ile ilişkide olmuş farklı yapıda olan dillerdeki izi, onun kökeninin Altay birliğine dayandığı ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Diğer dil ailelerinde ise bu kökün fonksiyonunu **la-* biçimbirimi yüklenmiştir. Örneğin, Avrupa dillerindeki *larinks*, *laringe* “gırtlak” anlamında kullanılmaktadır veya Semitik dillerdeki *luğet* sözü **la* kökündendir ve bu kökün Türk yazı dillerinde karşılığı yoktur. Şunu da belirtelim ki, doğu dillerinde yaygın olarak kullanılan Arap kökenli *gamus* sözü ise **gu* kökündendir.

Biz dildeki en eski köklerin bütünleşmiş kök olduğunu kabul ediyoruz, yani böyle kökler oluşup bütünleştikçe gramatikal farklılaşma geçirir, *isim*, *fiil* ve *yansıma* doğrultusunda gramatikal şekiller kazanır. Örneğin, **gu* kökünden yansıma doğrultusunda gelişme gösterip ikinci bir kök gibi şekillenen **ge* biçimbirimine göz atalım.

Pek çok Türk yazı dilinde kullanılan *geyirmek* ve *geyirek* sözleri **ge* kökünü tam anlamıyla gösterir. Bu sözlerden ilki oğuz grubu Türk lehçelerinde *ge:ğir* ~ *geğir* ~ *giir* fonetik varyantlarında kullanılıyor. Bu sözlerin ilk biçimbirimi *ge*, ikinci

biçimbirimi ise yansımadan fiil oluşturan –gır- yapım ekidir. Bu söz daha geniş bir alanda ilk biçimbirimin daha çok alamorflarının oluştuğunu görmek mümkündür. Diğer Türk yazı dilleri, Moğol ve Tunguz-Mançu dillerinde bu sözün fonetik varyantları şöyledir: *kekir ~ kegir ~ kekiy ~ xexre ~ xexer ~ kigir ~ kiker*. Buradaki *ke ~ he ~ ki* alamorfları öncekilere (*ke ~ gi ~ ge: ~ ge*) ilave edildiğinde *ge* biçimbiriminden türeyen bu alamorfların *g > g/k > k/x* şeklinde değişmesi ortaya çıkar.

Türk yazı dillerindeki *geyirek ~ keğirik ~geğirme ~ geğiriş ~ kigiris ~ kikerik* sözlerinde de analojik morfonolojik değişimi görülmektedir. Yalnız Çuvaş Türkçesinde iki söz (*kakar, kakriş*) ilk biçimbirimindeki ünlüye göre farklılaşır ki, bu da Türk yazı dilleri ile bu lehçe arasındaki farkla ilişkilidir.

Bu sözlerle ilgili olarak şunu da belirtelim ki, Azerbaycan Türklerinin ağızlarında geçirme sırasında söylenen “*kekliyi azmag*” ifadesindeki *keklik* sözü de bu köktendir. Eski Türkçedeki “mide, karın” anlamında olan *keklik* sözü bu güne kadar korunmuştur.

Azeri Türkçesindeki *gulag, gırtlag* ve *geyirmek* sözlerinin çeşitli dillerle mukayesesi, *gu* biçimbirimin morfonolojik dönüşümü ne kadar zengin ve çeşitli olduğunu göstermektedir. Bu dönüşümü daha geniş bir planda izlemek için *gu* biçimbiriminin alamorflarını gruplandırmak gerekmektedir.

Şimdilik bizi, anlam değişimleri değil, ilk biçimbirimin fonetik varyantları ilgilendirdiği için aynı alamorfun çeşitli dillerde “ses” kavramı ile ilişkili sözlerde kullanılımasını gösteren örneklerle bakınız. Örnek olarak gösterdiğimiz ilk allamorflar (*gu*) bu sözlerin oluşumunda korunmuştur.

Azeri Türkçesi ve diyalektlerinde: *gu, gulag, gulamag, gutlaşa, guloyşa, gundur, gudgudu*. Türkmen Türkçesinde; *guvanmak* (şenlenmek), *guguldu* (ıslık), *gugurtmak* (ıslık çalmak), *guk ber* (ses vermek), *gul-gula* (ses, şarkı), *gurra* (fal), *gurraçı* (falcı), *gurrandaz* (falcı). Tunguz-Mançurcada; *gu* (çağırarak), *gun* (demek), *gudu-gada* (dedikodu), *guve* (okumak), *gunnen* (ses). Rusçada; *gul* (ses, şarkı), *gudet* (ıslık çalmak), *gudok* (ıslık). Farsçada; *gudeş* (şive), *goftgu* (konuşma, sohbet), *-gu* (“diyen” anlamında kelimelere eklenen ek), *guş* (kulak). Sümercede; *gu* (ses), *gulşe* (şen, şad, seviç). Akadca; *gūlu* (ses, şarkı), *gubu* (ağlamak).

Gu biçimbirimin sonradan oluşmuş alamorfları içerisinde *go/ko/ho* ve bunlardan türemiş *ga/ka/xa/ha* varyantları daha çok dikkat çekmektedir. Çünkü bunlarla kullanılan sözlerin kapsama alanı daha geniştir. Bu alamorfların oluşması için fonetik kurallar da bulunmaktadır:

gu > go > ko > ho
 ↓ ↓ ↓
 ga > ka > xa > ha

Bu alomorfı (ve onlardan türeyen c, ç, g ünsüzlü şekilleri) çeşitli dillerde gösteren yüzlerce kelime vardır ki, okuyucuları yormamak için onları burada saymıyoruz. (Bu sözcükler için şu kaynaklara bakılabilir: Celilov, 1985: 87-92, Celilov, 1984: 70-87).

Belirli bir anlamın işareti olan sözcük kökü, farklı yapıdaki dillerde çeşitli özelliklere sahip olsa da, her bir dilde mevcut çoğunluk (bu dilde konuşanlar) tarafından gerçek bir dil özelliği olarak anlaşılmaktadır. Tek heceli ve çekimli kuruluştaki dillerde kendi asıl yapısını muhafaza eden sözcük kökü, bükümlü dillerde değişken olsa da, asıl yapısını kaybetmemektedir, Sami dillerinde ünsüzler grubu ile birleşen kelime kökünün korunması ise daha karakteristiktir. Morfolojik bakımdan da kelimenin başlangıcı, kökü daha kuvvetli bölge kabul edilir, çünkü kelimenin ortası ve sonuna nispeten öncesi daha muhafazakardır.

Yukarıdaki örneklerde *gu* biçimbiriminin alomorfına eklenen çeşitli sesler ilk anlama yeni anlamlar eklese de, yine de “ses” kavramı bu biçimbirimden kaybolmamıştır. Verilen örneklere dayanarak “ses” kavramının *gu* morfevinin alomorfı ile eklenen sonraki anlamsal şekillenmesini şöyle göstermek mümkündür.

Ses-şarkı	söz	melodi	rica	dudak
Bağırmak	dil	şarkı	yalvarma	dil
Zil	nutuk	okumak	dua	küçük dil
Seslenme	konuşmak	çalgı(cı)	efsun	gırtlak
Çağırmak	demek	şatlık	ant	boğaz
Çağırış	sohbet	şenlik	yorum	çene
Davet	ilan	sevinç	fal(cı)	kulak
Haber	bildirim	iftihar	şaman	
İftira(cı)	davet(çi)	gülüş	gam	
Yalan(cı)	işitme		bütyü	
Dedikodu	aksiseda		sövgü	
Geveze	soru		lanet	
Gurur	cevap		beddua	

Fakat *gu* biçimbirimi ile kullanılan pek çok kuş adı, çalgı ve müzik aletleri de vardır ki, onları bu sınıfa ilave etmiyoruz, çünkü bu sözler bir dilden başka bir dile hazır şekilde geçerler ve bu alıntılarının tarihi eski olmaya da bilir. Örneğin, sadece *gopuz* sözünün çeşitli dillerde geçmesi hakkında dilcilik literatüründe geniş bilgi vardır.

Anlamsal çeşitlenmeye uğrayan sözlerin çeşitli yapıda olan dillerdeki tipolojik benzerliği ilk biçimbirimin alamorflarında ve onların “ses” kavramı ile ilişkisinde kendisini göstermektedir.

Alamorfların sayısına göre diller sıralandığında ilk sırayı Türk yazı dilleri, ikinci sırayı Türk ve Moğol dilleri ile ilişkide olmuş Mançu-Tunguz dilleri, üçüncü sırayı Fin-Ugor dillerinden olan Macarca ve Fince, sonuncu sırayı ise Hint-Avrupa dillerinden olan Rusça, Farsça ve Ermenice alır. Meseleye dil özellikleri bakımından yaklaşıldığında on bir dil ışığında *gu* ve onun alamorfları ile kullanılan sözlerin yayılma alanı bazı sonuçlara varmamıza imkân sağlar.

Alamorfların ilk ünsüzü esas alınarak 6 gruba ayrılır:

	g	k	c	ç	x	h
<i>Azeri Türkçesi</i>	+	+	+	+	+	+(k)
<i>Türkmen Türkçesi</i>	+	+	+	+	+	-
<i>Türkiye Türkçesi</i>	+	+	+	+	-	+
<i>Karaim Türkçesi</i>	+	+	+	+	-	-
<i>Tuva Türkçesi</i>	-	+	-	+	+	-
<i>Tunguz-Mançurca</i>	+	+	-	+	+	+
<i>Rusça</i>	+	+	-	+	+	+
<i>Farsça</i>	+	+	-	-	-	-(g)
<i>Ermenice</i>	+	+	-	-	+	+
<i>Macarca</i>	+	+	-	+	-	+
<i>Fince</i>	-	+	-	-	-	+

Görüldüğü gibi, *g* dokuz dilde, *k* on bir dilde (hepsinde), *ç* sekiz dilde, *h* altı dilde, *x* beş dilde, *c* ise dört dilde (sadece Türk yazı dillerinde), *g* ve *ğ* her biri bir dilde araştırdığımız alamorfların başlangıç sesi gibi kullanılırlar. Bu yüzeysel hesaplama göstermektedir ki, *g~k~ç* sesleri ile başlayan alamorflar daha geniş bir alana yayılmıştır, bu alamorflar bir taraftan diller arasındaki ilişkinin sıklığını, zamanını belirlemeye yardım ederken, diğer taraftan bu varyantların olduğu tarihe de işaret etmektedir. Öyle ki, dil coğrafyasındaki eş dillilik çizgisi morfonolojik ölçü ile tasdik edilmektedir: *g ~ k ~ ç* sesli alamorfların yayuma alanının genişliği onların eskiliğini (eski dil ailelerindeki işlekliliğini) göstermektedir ve bunu morfonolojik kurallar da onaylamaktadır, çünkü bu alamorflar ilk köke daha yakın olanlardır.

Bu hesaplama da göstermektedir ki, *x~c* sesli alamorflar az yayılmışlardır; bunun sebebi de morfonolojik kanuna uygunluğa paralel dil coğrafyasının verdiği bilgiyle açıklanmaktadır: Bu sesli alamorflar morfonolojik bakımdan sonraki devre aittir, tahlil edilen diller ise bu devirler arasındaki ilişkiyi kaybetmiş, bölgesel olarak birbirinden uzaklaşmıştır.

Bu hesaplama aynı zamanda, bazı dillerde bireysel alamorfların da oluştuğunu göstermektedir. Farsçada *ğ* sesli, Azeri Türkçesinde ise *g* sesli alamorflar diğer dillerde yayılmamıştır. Hesaplamanın bu sonucu da açığa çıkarır ki, alamorfların en çok yayıldığı Türk yazı dilleri içerisinde Azeri Türkçesidir. Bu dilde **g* sesinin türemeleri (k-c-ç-h-x-g) daha çoktur.

Alamorfların meydana gelmesi fonetik oluşuma ve değişime zıt olmayıp, aksine, fonetik kanunlara uygun bir şekilde olmuştur. Bu değişmelerde ilk ünsüz aşağıdaki ses olaylarına uğramıştır.

- 1- Bilindiği gibi, dünya dillerinin çoğunda ses sisteminin oluşumu ile ilişkili art damak ünsüzlerinin ileri doğru hareketi olmuştur. Dillerin oluşumundaki bu genel kanun Azeri Türkçesini de aynı şekilde etkilemiştir. Art damak *ğ* sesinin ileri doğru hareketi, engel yerinin öne geçmesi bu sesin alafonunu oluşturmuş, sonra alafon fonem varyantına, daha sonra müstakil foneme dönüşmüştür. Analojik oluşum *k* sesinde görülmektedir:

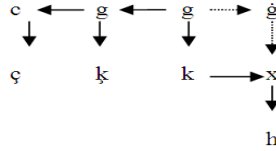
$$c < g < \check{g}$$

$$\check{c} < k < k$$

Bu değişimlerde aynı zamanda ikinci bir fonetik değişme meydana gelmiştir: Sıkışma merhalesi zayıflayıp yarı ünsüz hadisesini türetmiştir. c-g-ğ, k-k-ç sırasındaki orta ünsüzlerde başlayan yarı kapılılaşma son ünsüzlerde meydana gelmiştir..

- 2- Azeri Türkçesinde sıkışan ünsüzlerin gırtlaksılaşması, yeni engelin çeşidinin değişmesi yaygın bir fonetik olaydır. Bu değişimin kökeni Azeri Türkçesinin eski devirlerine kadar uzanmaktadır. Gırtlaksılaşma olayına olan eğilim günümüzde de devam etmektedir. Tahlil ettiğimiz alamorfların ilk ünsüzlerinde de gırtlaksılaşma olayı görülmektedir: *g > ğ* ve *k > x*.
- 3- Ünsüzün zayıflaması onun hafif sese çevrilmesine sebep olmuştur. Genellikle, nefesli ve ötümsüz seslerden (p, f, s, x, k) hafif h sesinin türemesi Türk yazı dillerinde yaygındır. Bu bakımdan *k > h* ve *x > h* değişimleri istisna teşkil etmez.
- 4- Ötümsüzleşme fonetik olayına uygun *g > k*, *c > ç* ve *k > k* değişimleri meydana gelmiştir.

İncelenen alamorfların ilk ünsüzlerinde görülen değişimleri şöyle genelleştirmek mümkündür:

Noktalı çizgiyle gösterilen değişme yalnız Farsçada görülmektedir: *ğoul*, *ğol*, *ğompoz*, *ğeşğere*, *ğalmeğal*, *ğiloğal*, *ğal* vb. Diğer dillerde bu alamorflara rastlamadık.

Azeri Türkçesinde *ğ* ünsüzü ön ses durumunda kullanılmadığı için Farsçadaki alamorflar bu dilde oluşmamıştır. Azeri Türkçesinin belli döneminde *k* ünsüzü kendi yükünü, diğer sözlerde olduğu gibi, burada *k*, *x*, *h* ünsüzlerine yüklemiştir. Mukayese için; *kor* > *kor*, *kan* > *xan*, *kaçan* > *haçan* vb.

Buraya kadar olan değişimler bir daha göstermektedir ki, sadece bir kökten pek çok alamorf oluşabilir ve onların yayılma alanı oldukça geniştir. Bundan dolayı da, böyle kökleri yeniden oluşturmak için bazen Türk dili ailesinden uzaklaşmak gerekir. Yalnız bu şekilde aynı kökten türeyip çeşitli dillere yayılan sözlerin etimolojisini yapmak mümkündür. Yukarıdaki *ğirtlag* ve *gortan* sözlerinin tahlilinde bunu görmüştük. Aynı prensiple Azeri Türkçesinde **gu* kökünden olan *güvenmek*, *gıvanmag*, sözlerini *güben* (17), *kuvan* (Karaim), *xvala*, *hvalit* (Rusça), *govk*, *govet* (Ermenice) sözleriyle birlikte yeniden düşünmek gerekir.

KAYNAKÇA

Celilov, F. A., Azərbaycan Dili Morfonologiyasından Oçerkler, 1985.

—, Morfema GU “golos” v yazıkaz mira. (Morfoloğičeskaya Tipologiya), “Voprosi Azerbaycanskoy filologii”, İ t., 1984.

İlliç-Stiviç, V. M., Sootvetstviye smičnix v nostratičeskih paralelyex, “Etimologiya-1966”, M., 1968.

Seyidov, M. , Nekotorie zametki o gunnsko-azerbaycanskix mifoloğičeskix svyazyex, Voprosi azerbaycanskogo yazıkoznaniya, 1967.